

УДК 291.13

О.В. КОСТЮК (кандидат філософських наук, доцент)

Національний університет біоресурсів і природокористування
України, Київ

E-mail: sashasimson@ukr.net

Ф.П. ВЛАСЕНКО (кандидат філософських наук, асистент)

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

E-mail: Vlasenkof@ukr.net

КОНЦЕПЦІЯ МІФОТВОРЧОСТІ О.О.ПОТЕБНІ

Здійснено компаративне дослідження концепції міфотворчості О. Потебні. Розглядається тлумачення проблеми співвідношення мислення, слова та міфологічної оповіді.

Ключові слова: міф, міфотворчість, мислення, слово, образ.

Вступ. Олександр Опанасович Потебня був різноплановим та обдарованим вченим. Відомі його дослідження насамперед в галузі мовознавства, фольклористики, етнографії, літературознавства та педагогіки. Як уродженець України (народився у хуторі Махів, що на території сучасної Сумської області) доволі ґрунтовно знав місцеві народні звичаї та обряди, перекази та казки. Однак необхідно звернути увагу на те, що О. Потебня не був вузьким спеціалістом у галузі фольклористики. Знання фольклору європейських народів було матеріалом за допомогою якого він ілюстрував свої мовознавчі та філософські розвідки. Саме Олександр Опанасовичу належить одне з перших науково обґрунтованих досліджень міфотворчості.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поглядів О. Потебні щодо міфів та міфології в контексті його лінгвістичних досліджень. Для досягнення мети необхідно вирішити наступні завдання: 1) аналіз мовознавчих робіт О. Потебні; 2) дослідження кореляції між словом та міфом; 2) компаративний аналіз розуміння міфотворчості О. Потебні та структуралістської концепції у викладі К. Леві-Строса.

Новизна дослідження полягає у спробі реконструкції концепції міфотворчості О. Потебні у контексті філософських та релігієзнавчих розвідок 19-20-го століття присвячених міфу. Зокрема у статті головним чином робиться наголос на певних аспектах розуміння походження та функціонування міфу у синтаксичному та семантичному просторі людського мислення. Фактично проводиться паралель з дослідженнями К. Леві-Строса.

Аналіз досліджень та публікацій. До досліджень О. Потебні в галузі мовознавства та міфотворчості присвячена велика кількість наукових робіт, у тому числі і сучасних. Справа в тому теоретичне та концептуальне осмислення міфу спонукає до його широкого наукового використання в галузі релігієзнавства, лінгвістики, філософії, журналістики,

літературознавства. Тому варто обмежитись оглядом досліджень останніх 10-15 років і з'ясувати нові тенденції у використанні спадщини видатного українського мовознавця та філософа. Н. Левчук-Керечук у статті «О.О. Потебня і філософія мови» наголошує на тому, лінгвістичні дослідження О. Потебні являють собою оригінальну концепцію філософії мови. Автор вказує на те, що Потебня робить аналіз цілого ряду літературних та прозаїчних текстів, в якому сучасний лінгвіст зміг би побачити дискурсивний аналіз. Саме сучасний термін "дискурсивність" пасує, коли ми говоримо про його аналіз літературних та наукових текстів. За Потебнею, ці зовнішні прояви використання мови є актами пізнання. Він розглядає зв'язок між людською думкою, свідомістю та репрезентацією через мовні значення. Інше важливе поняття – метафоричність. Метафоричність належить до постійних складових мови, вона є тим її атрибутом, завдяки якому "будь-яке наступне значення може бути породженим тільки за допомогою попереднього, яке від нього відрізняється. Завдяки цьому з незначної кількості базових слів (або значень) можна утворювати безліч похідних. Значення, які породжуються іншими значеннями, просто утворюють перехід від однієї метафори до іншої. Таким чином, більш зрозумілою стає ідея про використання обмеженої кількості засобів для досягнення безмежних результатів, вона постійно наявна в теоретичних розробках Потебні[2, с.10]. Плідною є стаття Чопик Я.М. «Проблема спільності та відмінності міфологічної, поетичної та наукової мов у творчості О.О. Потебні». Автор акцентує увагу на тому, що на певній стадії розвитку людства міфологічне осягнення дійсності є, на думку мислителя, єдино можливим, необхідним, розумним; воно властиве не одному якомусь часові, а людям усіх часів, які перебувають на певному ступені розвитку думки. Це твориться тільки тоді, коли вже була мова, яка об'єктивує думку, служить засобом утворення загальних понять. Отже, міфологія виникає як відображення та пояснення явищ матеріального світу[6, с.4].

Учений вказує на спільність віри й знання, вважаючи основою їх виникнення асоціації між спостереженнями. В опануванні своїх предметів віра й знання використовують одні й ті самі засоби. Єдиним же шляхом опанування предметів учений вважає чуттєвий досвід. Проте віра і знання, на думку Потебні, відрізняються одне від одного за ступенем свого проникнення в сутність явищ. Знання – вихідний пункт і мета мислення. Віра ж потрібна для розуміння і сама є певним типом розуміння, який виникає там, де відсутні раціональне пояснення знання, наукові дані. Істотною відмінністю між знанням і вірою Потебня вбачав також у тому, що знання пов'язане з абсолютним, а віра – відносним, мінливим у мисленні. Цікавою є стаття Козакової Т.В. «Соціально-комунікаційна функція міфу в прадавньому суспільстві у світлі міфологічної концепції О.О. Потебні». Автор концентрується на визначенні природи міфу та інтерпретує його у зв'язку з пошуком витоків журналістики. Наголошується, на тому, що з точки зору О. Потебні «міфологічний образ – це не вигадка, не несвідома комбінація даних, що містяться у підсвідомості, а таке їх з'єднання, котре

Концепція міфотворчості О.О.Потебні

здавалося людям найбільш відповідним дійсності. Ототожнення образу й речі, суб'єктивного й об'єктивного, внутрішнього і зовнішнього, котре має місце у міфі, вирізняє міфологічне від поетичного. Міфологічний опис світу не є вигадкою, а є формою повідомлення – найбільш адекватною, єдино можливою і розумною, ізоморфною певному ступеню розвитку людської думки.»[1, с.2] Т. Козакова наголошує, що за такого розуміння, міф був особливим палеожурналістським текстом зі своїми правилами та нормами точності та ефективності. Найсуттєвіша відмінність від сучасних текстів це відсутність свідомого дискурсу. Основна частина. Базовими працями, що розкривають питання утворення та функціонування міфів є насамперед "Думка та мова" (1862 р.), "Про міфічне значення деяких вірувань і обрядів" (1865 р.). О. Потебня є насамперед мовознавцем, тому його логіка викладу відштовхується від лінгвістичних концепцій, а саме порівняльного мовознавства. Разом з тим процес дослідження містить в собі аспекти, що були артикульовані лише в дослідженнях 20-го століття. Починав Потебня як послідовник В. Гумбольдта. Він намагався вирішити питання, які поставив цей німецький вчений. Головне з них – про співвідношення мови і мислення – стало головною ціллю наукової діяльності О. Потебні. При аналізі його робіт складається враження, що, намагаючись з'ясувати дане питання, вчений висуває ряд ідей, які матимуть неабиякий вплив на подальший розвиток філософсько-лінгвістичної думки (розмежування Потебнею мови та мовлення, його вчення про синхронію та діахронію, про внутрішню форму слова тощо).

Мовознавець виходить з того, що мова та мислення мають взаємну кореляцію. Власне мова є черговим об'єктом наукового дослідження. Вона еволюціонує, і її метаморфози підкоряються об'єктивним закономірностям. У першій своїй найбільшій науковій праці «Думка та мова» (1862) вчений формулює три основні принципи своєї концепції «співвідношення мови і мислення». Акт мовлення не передає думок мовця слухачеві. Він тільки стимулює у слухача ментальну діяльність більш або менш подібну до діяльності мовця. Але ніколи уявлення слухача не є ідентичним з уявленням мовця. Те, що справедливе для окремих слухача і мовця, справедливе загалом для мов, які є замкненими системами, що повністю відкриваються перед членами певної національності. Часткова герметичність кожної мови реалізується передусім в її внутрішній формі та внутрішній формі її складників: речення, слова тощо. Внутрішня форма – це форма існування і постійного виявлення колективного світовідчуття (світогляду) даної народності. Здобуток людства складається з суми і взаємодії всіх мов. Тому втрата будь-якої мови, а тим самим і її носія – народності – є фатальною шкодою для всього людства.

Дана наукова парадигма спонукає дослідника до аналогічного розгляду обрядовості та міфотворчості. У центрі його дослідження поняття «внутрішньої образної форми слова», що протистоїть зовнішній звуковій формі та абстрактному значенню. Внутрішня форма слова є почуттєвим знаком його семантики. Нерозчленованість образу і значення визначає,

Костюк О.В., Власенко Ф.П., 2013

відповідно до теорії О. Потебні, специфіку міфу. Однак зважаючи на процес мислення О. Потебні не можна сказати, що міфотворчість є суто свідомим актом пояснення. Так, звісно, мовознавець визнає, що людська думка намагається пояснити оточуючу реальність. Власне, в цьому дослідник погоджується з тогочасними тенденціями щодо наукового пізнання міфів та ритуалів. Однак те як він розкриває маніфестацію цього пояснення заслуговує на увагу. "Міф маніфестується в перенесенні індивідуальних рис образу, що мусить пояснити явище(чи ряд явищ), в саме явище"; і далі: "Міф створюється на ґрунті віри в об'єктивне існування думки.". [5, с.263]. І хоча "в міфі образ і значення різні", тобто "алегоричність образу існує", проте ця алегоричність "самим суб'єктом не зізнається, образ цілком(не розкладаючись) переноситься в значення"; іншими словами, "пояснюючому образу, що має тільки суб'єктивне значення, приписується об'єктивність, дійсне буття в з'ясованому" [5, с.259].

Таким чином, міфологічним можна назвати сприйняття, при якому суб'єктивний образ, призначений для опису дійсності, має статус об'єктивного. По-перше, це визначення формалізує поняття міфу, звільняє його від "нальоту старовини" і дозволяє розглядати міф у будь-якому контексті, зокрема і сучасному. Міфологічне мислення "не виключає ніякого змісту: ні релігійного, ні філософського ні наукового" [5, с.260]; а тому, пише О. Потебня, "створення міфу не є належністю одного часу" [5, с.263]. По-друге, це визначення міфу О. Потебнею, цікаве тим, що присутність в ньому понять суб'єктивності і об'єктивності імпліцитно припускає існування як мінімум двох персонажів, з точки зору яких розглядається міф: сам носій міфу і сторонній спостерігач. Таким чином міф не зароджується сам собою у свідомості ізольованого індивіда, а породжується в акті комунікації. Розглянемо спочатку міф з точки зору його носія. З одного боку, усі люди певним чином сприймають світ, а значить мають уявлення про те, як він влаштований, у усіх існує деякий опис світу(картина, або модель світу). З іншого боку, умовність(суб'єктивність) цього опису усвідомлюється людьми різним чином. Для носія міфу опис світу(дане ним самим) — це не картина світу, а сам світ, тобто деякий "об'єктивний опис". Уявлення про картинність видимого, про те, що воно — лише суб'єктивний опис, — знаходиться для носія міфу немов за межами усвідомлення. У цьому сенсі (з точки зору носія міфу) міф — це не світогляд, оскільки в останньому є присутнім вагомий свідомий компонент: ми можемо ставити питання про світогляд, відстоювати його і так далі. Міф — це неусвідомлювані особливості світосприйняття (установки, "координатні сітки"), які не можуть вербалізуватися людиною, оскільки знаходяться поза сферою її розуміння. Звідси і термін, що визначає міф, — "екстраконцепція". На відміну від неї "інтраконцепції" — це звичайні уявлення про світ, що усвідомлюються як погляди, позиції і тому подібне. Людина може дотримуватися цих поглядів, порівнювати їх, відкидати, обирати більш відповідні, — тобто маніпулювати ними у своїй свідомості. Проте, ймовірно, чіткого розділення між екстраконцепцією і інтраконцепціями неіснує, оскільки інтраконцепції

занурюються коренями в екстраконцепцію: остання неминуче впливає на вибір того або іншого світогляду, що усвідомлюється як суб'єктивне. Можливо, лише в дуже окремих випадках людина ставиться до своїх і чужих поглядів як до рівноправних альтернатив. І хоча вона прекрасно знає, що у інших людей існують інші погляди, проте вона найчастіше визначає свої погляди як істинніші, тобто вже стоїть однією ногою в міфі. І чим жорсткіше вона дотримується своїх поглядів, чим наполегливіше відстоює свій світогляд, тим міцніше мотиваційний зв'язок між раціоналізованими інтраконцепціями і деякою неусвідомлюваною екстраконцепцією, тобто міфом. Окрім носія міфу існує спостерігач, якому ми якраз і надаємо право об'єктивної думки, і який здатний бачити суб'єктивність опису світу носія міфу. Таким спостерігачем може бути учений-міфолог, що вивчає міфологічні вірування древніх. Проте таким спостерігачем є також творець реклами. У будь-якому випадку спостерігач володіє деякою об'єктивною інформацією, яка недоступна носію міфу, оскільки знаходиться поза сферою його усвідомлення (екстраконцепція). Звичайно, слова "об'єктивне" і "суб'єктивне" тут розуміються як відносні поняття, оскільки "об'єктивна" інформація спостерігача є ні що інше, як його міф, неусвідомлювана ним суб'єктивність. Його погляди, які він вважає об'єктивними, мотивовані деякою недоступною йому екстраконцепцією, суб'єктивність якої у свою чергу очевидна іншому спостерігачеві ("спостерігачеві за спостерігачем").

Таким чином шляхи появи(отримання) міфу як екстраконцепції можуть бути найрізноманітнішими. Людина може засвоювати міфологічні установки від предків, через ритуал, священне писання, молитви(традиційні, езотеричні і ін. міфи). Може формувати їх з досвіду спілкування зі своїми близькими(сімейні міфи). Може отримувати їх із засобів масової інформації(рекламні і політичні міфи). Проте у будь-якому випадку повинні зберігатися головна особливість екстраконцепції — сприйняття її як даності та неможливість піддати її критичній(свідомій) проблематизації. Тільки в цьому випадку ми можемо говорити про міф.

О. Потєбня наголошує на тому, що багато міфів породжуються зовнішньою й особливо внутрішньою формою слова. В основних рисах він погоджується з порівняльною міфологією М. Мюллера. Однак має власний підхід до тлумачення процесу утворення та функціонування міфів. О.Потєбня вважав, що «мова є головне і первісне знаряддя міфології» [5, с. 589], що міф як сукупність образу (присудок), уявлення та значення (психологічний підмет) не можна мислити поза словом, а тому він належить до словесності та поезії. Однак на відміну від М. Мюллера, О. Потєбня не вважав, що мова спочатку була свідомо метафоричною, виражаючи поетично високі поняття, а потім унаслідок забуття первісної метафоричності стала породжувати міфи. Аналізуючи міфологічні комплекси, О.Потєбня вдавався до компаративного аналізу, віднаходив схожу семантику у переказах народів Європи та індійському міфологічному комплексі. Проте дослідник на цьому не завершував своє дослідження, а звертався до питання про рухливість та трансформації міфологічного образу.

На сюжетні трансформації, насамперед, впливає фонетична схожість слів. Таким чином слова схожі за звучанням немовби спонукають людину відшукувати між ними семантичні зв'язки. Зокрема, О. Потебня наводить приклад князя Гліба, який у народних переказах пов'язаний з хлібом та Козьми, що був лікарем, однак у міфах стає ковалем. Далі Олександр Опанасович зазначає: "Це один з багатьох прикладів сильного потягу народу подобати чуже, осмислювати звуки незрозумілих слів, надавати їм свій зміст, приєднувати до готової зовнішньої форми слів внутрішню форму"[3, с. 10] Дослідник не зупиняється лише на фонетичній складовій міфологічних перетворень. Він вказує на те, що поняття, які за міфологічним переказом визнаються протилежними та несумісними, як правило є близькими з точки зору лінгвістичного походження. Наприклад українська приказка (вовка в плуг, а він до чорта в луг) зауважує на несумісності вовка та плуга. Однак як доводить О. Потебня міфічне та семантичне значення вовка пов'язане з ритмом та розриванням, тобто за дією тотожне з плугом. Тут дослідник задовго до К. Леві-Строса проаналізував значення бінарності у міфологічному мисленні, як універсальної та творчої властивості.

Подібні міфологічні та семантичні зв'язки спонукають до нового повороту сюжету. Вони як елементи оповіді мають інтенцію до відновлення втраченого або запереченого зв'язку, тим самим надаючи міфу нових смислових відтінків. О. Потебня ілюструє це на прикладі казки про коваля, який змієм оре землю вздовж Дніпра, після чого змії випиває половину моря, гине, а з нього з'являються малі змії. Дослідник наголошує на зв'язку цього міфу з міфом про Індру та утворення води й річок. Однак він ставить питання, чому у слов'янському варіанті переказу вода з'являється до смерті змія (у вигляді тучі, що закриває сонце). Тобто наслідок виявляється до причини. О. Потебня наголошує на тому, що події перенесені з небес на землю отримали специфічне продовження. Земля вважалася священною і тому коваль (чи його прототип Індра) не міг нівечити її, оголошуючи її чимось злим. Проте людська думка вимагала поєднати плуг та змія, що пов'язаний з розриванням та руйнуванням, тому коваль і оре саме змієм землю. Таке пояснення динаміки міфологічного сюжету в основних рисах відповідає левістросівському бріколажу, хоча звісно термінологія відрізняється.

Для Потебні міф – специфічне слово. Вчений цікавився парадигматичними (смысловими) аспектами міфу, який народжується як результат подвійної розумової діяльності: спершу земні предмети і явища визначають відповідь на питання про будову небесного світу, а потім виникає питання про земні предмети. Відповідь на нього визначається уявленням про небесний світ. Інакше кажучи, людина спершу створює модель небесного світу на основі свого земного досвіду, а потім пояснює земне життя за допомогою моделі небесного життя. З теорією міфу пов'язана наукова діяльність О. Потебні, спрямована на з'ясування символіки фольклору. Походження символіки мотивується ходом еволюції мови і мислення. Слова, як ми вже зазначали, поступово втрачають свою

внутрішню форму, своє ближче етимологічне значення. На його відновлення і спрямовані символи, які використовуються в народній поезії. Ідея вираження етимологічного значення слова в різного роду поетичних тропях набула актуальності в сучасних розвідках з етимології.

Висновки. О. Потебня помітив, що образ замінює складне і славносхоплюване близьким, наочним, одиничним, і що образна символіка полісемантична. Таке глибоке розуміння метафоричності мови і метафоричної (символічної) природи міфу мало глибокий новаторський характер. Міфологічне мислення, на думку О. Потебні, відрізняється від наступних форм мислення тим, що в ньому ще не відбулося відокремлення образу предмета від самого предмета, об'єктивного від суб'єктивного, внутрішнього від зовнішнього. В міфології в нерозчленованому вигляді сконцентровані ті знання, які згодом будуть визначатися як наукові, релігійні чи юридичні. Але в той же час, міф – це не просто вільне накопичення знань, це єдина можлива відповідь для тих, хто створює міф. Кожний акт створення міфу – акт пізнання. Отже, видатний мовознавець та етнограф на численних прикладах показав, що сполучення образів за подібністю або протилежністю, за їх близькістю в просторі та в часі, метафорична та фонетична суміжність можуть покликати до життя уявлення про причинно-наслідкові відносини або тотожність. О. Потебня вказав на те, що властивості речі поширюються на все, з чим річ контактує. Він зауважив на кореляції між фонетичною формою та семантичним навантаженням, що прямо впливає на побудову міфологічних комплексів, які трансформуються на основі структурного ототожнення, синтезу та порівняння.

Список використаної літератури

1. Козакова Т.В. «Соціально-комунікаційна функція міфу в прадавньому суспільстві у світлі міфологічної концепції О.О. Потебні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/kazakova/potebnya.pdf
2. Левчук-Керечук Н. «О.О. Потебня і філософія мови» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV1_1996/13_levchuk-kerechuk_n.pdf
3. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. — М., 1865. — 310с.
4. Потебня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. — Х., 1860. — 159с.
5. Потебня А.А. Слово и миф. — М.: Правда, 1989. — 623с.
6. Чопик Я.М. «Проблема спільності та відмінності міфологічної, поетичної та наукової мов у творчості О.О. Потебні» [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkpnu/Fil/2009_18/1_02_Chopyk.pdf

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Kozakova T.V. "Socio-communicative function of myth in ancient society in the light of the mythological concept O.O. Potebnya "[electronic resource] - Access mode: http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/kazakova/potebnya.pdf
2. Levchuk-Kerechuk N. "O.O. Potebnya and philosophy of language "[electronic resource] - Access mode: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV1_1996/13_levchuk-kerechuk_n.pdf

3. Potebnya A.A. On the mythic significance of certain rituals and beliefs. - M., 1865. – 310p.
4. Potebnya A.A. Some characters in the slavic folk poetry. - Kharkov., 1860. – 159p.
5. Potebnya A.A. Word and myth. - Moscow: Pravda, 1989. – 623p.
6. Chopyk J.M. "The Problem of community differences and mythological, poetic and scientific language in the work of O.O. Potebnya "[electronic resource] - Access mode: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkpnu/Fil/2009_18/1_02_Chopyk.pdf

А.В.КОСТИЮК

Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Киев

E-mail: sashasimson@ukr.net

Ф.П.ВЛАСЕНКО

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев

E-mail: Vlasenkof@ukr.net

КОНЦЕПЦИЯ МИФОТВОРЧЕСТВА А.А.ПОТЕБНИ

Исследуется концепция мифотворчества О. Потевни. Рассматривается проблема соотношения мышления, слова и мифологического рассказа.

Ключевые слова: миф, мифотворчество, мышление, слово, образ.

O. KOSTYUK

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

E-mail: sashasimson@ukr.net

F.VLASENKO

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

E-mail: Vlasenkof@ukr.net

THE CONCEPT OF MYTH O.O. POTEBNYA

The article is devoted conception of myth creativity of O. Potebni. The problem of correlation of thought, word and mythological story is examined.

Key words: myth, myth creativity, thought, word, appearance.

Стаття надійшла до редколегії 29. 01.13

Прийнята до друку 04.02.13